

розвитку бойків, яка в своєму історичному побутуванні набула ряд особливостей. До таких можна віднести: наявність залишків великої родини, яка збереглася в Карпатах, інститут завідці, який не був притаманний загальноукраїнській родині, неоднозначне становище жінки в бойківській сім'ї, локальна відмінність у відзначенні календарної та родинної обрядовості. Такі відмінності, очевидно, були зумовлені і природно-географічними, і соціально-економічними, і релігійними умовами, а також світоглядно-життєвими поняттями бойків про сімейні цінності, які сформувалися протягом багатьох століть.

¹Українские Карпаты. Культура. // За ред. Ю.Гошка. – К., 1989. – С. 110. ²Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. – Львів, 1999. – С. 4. ³Гошко Ю. Населення Українських Карпат XV – XVIII ст. – К., 1976. – С. 161. ⁴Зап. автор від Стеблика Марка 1925 р.н. с. Тухля Сколівського району Львівської області. ⁵Франко О. Карпатські бойки і їх родинне життя // Перший вінок (жіночий альманах). – Львів, 1887. – С. 224. ⁶Франко І. Гміна і задруга серед українського народу в Галичині і на Буковині // Зібрання творів в 50-ти томах. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 493. ⁷Архів Інституту Народознавства НАН України у м. Львові (далі – Архів ІН НАН України). – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 227. – Арк. 42. ⁸Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 227. – Арк. 18. ⁹Зап. автор від Масної Розалії 1917 р.н. с. Верхнє Синьовидне Сколівського району Львівської області. ¹⁰Czerwinski L.I. Okolica za-Dniestraska między Stryiem i Lomnicą. Lwów, 1811. – С. 211. ¹¹Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах // Народ. – Львів, 1890. – №18. – С. 227. ¹²Свенціцька З. Либохора та її звичаї // Рукопис знаходиться в домашньому архіві Григорія Дем'яна. – 1928. – С. 25. ¹³Зап. автор від Трембач Катерини 1920 р.н. с. Труханів Сколівського району Львівської області. ¹⁴Зап. автор від Равлінко Єви 1908 р.н. с. Нижнє Синьовидне Сколівського району Львівської області. ¹⁵Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах. – С. 227. ¹⁶Там само. – С. 227. ¹⁷Франко І. Гміна і задруга серед українського народу в Галичині і на Буковині. – С. 493. ¹⁸Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 227. – Арк. 30. ¹⁹Франко О. Карпатські бойки і їх родинне життя. – С. 227. ²⁰Зап. автор від Юрків Анни 1914 р.н. с. Нижнє Синьовидне Сколівського району Львівської області. ²¹Зап. автор від Климович Калини 1917 р.н. с. Либохора Сколівського району Львівської області. ²²Зап. автор від Андрушківа Миколи 1918 р.н. с. Корчин Сколівського району Львівської області. ²³Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 227. – Арк. 14. ²⁴Там само. – Арк. 28. ²⁵Там само. – Арк. 18. ²⁶Франко О. Карпатські бойки і їх родинне життя. – С. 228. ²⁷Зап. автор від Іванів Марії 1954 р.н. с. Нижнє Синьовидне Сколівського району Львівської області. ²⁸Czerwinski L.I. Okolica za-Dniestraska między Stryiem i Lomnicą. – S. 214. ²⁹Кузів І. Жите-буте, звичаї і обичаї гірського народу // Зоря. – 1889. – № 15 – 21. – С. 264. ³⁰Зап. автор від Скільського Василя 1927 р.н. с. Плав'є Сколівського району Львівської області. ³¹Гнатюк В. Пісенні новотвори в українсько-руській словесності. // Записки Наукового Товариства Шевченка. – 1902. – Т. 50. – С. 16. ³²Зап. автор 28 липня 2000 р. від Сікач Марії 1920 р.н. с. Славське Сколівського району Львівської області. ³³Зап. автор 18 липня 2000 р. від Огоновської Осипи 1917 р.н. с. Корчин Сколівського району Львівської області. ³⁴Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах. – С. 228. ³⁵Зап. автор 18 липня 2000 р. від Андрушківа Миколи 1918 р.н. с. Корчин Сколівського району Львівської області. ³⁶Бойківщина. – К., 1983. – С. 185.

Едуард МЕЛЬНИК

Київ

ПОСИЛЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ ЗА РІДНУ МОВУ І НАЦІОНАЛЬНУ ШКОЛУ (початок XX століття)

У громадсько-політичному русі на початку XX ст. активну участь брали вчителі, студентство, діячі науки та культури, просвітні організації, широка громадськість.

Естафету українських просвітителів середини та другої половини XIX сторіччя переймають Михайло Грушевський, Іван Франко, Софія Русова, Іван Стещенко, Михайло Коцюбинський, Павло Грабовський, Степан Васильченко, Т.Г.Лубенець та багато інших просвітителів, ідеї та творча діяльність яких значно посилили національно-визвольний рух українського народу, зокрема у змаганнях за національну освіту та школу¹.

Михайло Драгоманов у статті “Народні школи на Україні” зазначав: “Вся історія шкіл в Росії (зокрема і в Україні – Авт.) за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з народом і освітою та видумки, як би не дати людям вчитися, особливо мужикові, – не дати вчитися навіть просто азбуки...”² Про наслідки такої “діяльності” уряду свідчить той факт, що на той час загальний освітній рівень українського народу був дуже низький, а неписьменність серед населення, особливо серед сільського, становила близько 70%. У деяких регіонах цей показник сягав навіть понад 80%³.

О.Лотоцький свідчить, що на початку XX ст. імперська русифікаторська машина так сковувала українське життя, так висмоктувала найцінніші соки національного організму, що ставила під загрозу національну основу України. Насувалася небезпека. Українській громадськості довелося перенести й зосередити центр боротьби на ділянку освіти й виховання, щоб таким чином зберегти націю від винародовлення, лишаючи осторонь всі інші ділянки⁴.

Для відновлення національної школи, літератури, мистецтва й науки необхідно було відновити вивчення української мови і, насамперед, у школі, оскільки “втрата народом своєї мови, перехід на користування чужою мовою визначає останній показник перед завершенням денационалізації і втрату питомих рис своєї природи, яка безпосередньо спричиняє духовне та психологічне винародовлення, тому що мова є творчим органом мислення”⁵, – твердить відомий український вчений-мовознавець І. Крилов.

Український народ ніколи не переставав боротися за рідну школу і рідну мову. Особливо ця боротьба посилювалася в результаті революційних подій в Росії 1905 – 1907 рр. Так, у 1905 р. у новоствореній школі ім. І. П. Котляревського Полтавська міська дума одногосно прийняла рішення запровадити: “1. Преподавание грамоты должно начинаться с обучения чтению и письму на малорусском языке по малорусским букварям и книгам для чтения. 2. Преподавание Закона Божия и арифметики должно происходить на малорусском языке, по малорусским учебникам. В особенности это представляется необходимым в преподавании Закона Божия, который по своему влиянию на душевное развитие учащихся, требует как можно более доступного для детей изложения. 3. Обучение чтению и письму по русскому языку должно начинаться со 2-го года обучения и составлять отдельный необходимый предмет. 4. Обучение по родоведению и естествознанию должно начинаться с изучения близкой ученику местности и природы черноземной полосы и в дальнейшем прохождении охватывать особенности Южной Руси, ее физической природы, бытовых, экономических и исторических условий прошлой и современной жизни ее населения. 5. При ознакомлении учащихся с русской литературой учителя должны знакомить их с лучшими образцами литературы малорусской”⁶. І такі приклади були не поодинокими. Зокрема, Одеська міська дума в 1905 р. зреагувала на доповідь її голови Павла Олександровича Зеленого в справі викладання української мови в школах міста і прийняла ухвалу звернутися до уряду з проханням скасувати заборону української мови⁷.

Питання української школи ставилися неодноразово і в Державній Думі. Так, на засіданні II Державної Думи депутат Юхим Сайко від імені української фракції заявив, що на території України школа має бути безкоштовна, щоб навчання в ній проводилося рідною мовою, а мова російська становила б один із предметів навчання, щоб негайно розпочалося складання підручників, які відповідали б потребам населення як щодо змісту, так і щодо мови, щоб негайно було відкрито для учительського персоналу курси, де викладалася б українська мова, література та історія, щоб уведено було ці предмети до програм учительських семінарій та інститутів на території України, щоб було створено в Київському, Харківському та Одеському університетах кафедри з цих дисциплін⁸. Проте, домагання ці не дали позитивних наслідків. Особливо запеклою боротьбою за українську мову і національну школу відзначалася III Державна Дума. Саме на ній було поставлене питання і запропоновано законопроект про викладання української мови. Але й цього разу перемогли російські політики-шовіністи.

Законопроект про викладання української мови був поданий і до IV-ї Державної Думи, але і цього разу позитивних наслідків не було⁹.

Як бачимо, всі намагання українців справи не покращили. Школа й надалі залишалася чужою українському народові.

Незважаючи на утиски й перешкоди з боку царських властей, українська громадськість на початку 1900-х років спромоглася на ряд прилюдних маніфестацій культурного характеру, які мали особливо велике значення для розвитку національної свідомості українського народу. Першою такою маніфестацією було урочисте відкриття пам’ятника І. Котляревському у Полтаві 30 серпня 1903 р., потім – ювілей І. Нечуя-Левицького й М. Лисенка в Києві. На величній національній маніфестації перетворилися похорони М. Старицького (1904), Б. Грінченка (1910), М. Лисенка (1912) і Л. Українки (1913) у Києві¹⁰.

У посиленні громадсько-політичного руху в Україні велику роль відіграв 1-й Всеросійський учительський з’їзд у справі народної освіти, що відбувся у Петербурзі 22 грудня 1913 р. – 3 січня 1914 р. Він був скликаний “Петербуржским товариществом грамотности” з метою ґрунтовного обміркування реформ народної школи в царській імперії. Цей з’їзд був найчисленніший з усіх, що будь-коли відбувалися в Росії – в ньому взяло участь понад 7000 осіб, причому більшість їх були вчителями народних шкіл¹¹.

Як видно з документів, на I Всеросійському з’їзді учителів у Петербурзі з України було понад 300 педагогів. Так, від Київської шкільної округи приїхав 131 учитель. З таких губерній: Волинської – 18 учителів, Київської – 55, Подільської – 10, Полтавської – 14, Чернігівської – 33, Холмської – 2 учителі¹². Крім того, на з’їзді були присутні також учителі вищих початкових шкіл, три учителі з учительської семінарії та один викладач Київської чоловічої гімназії.

Із 131-го учасника з’їзду поїхали без дозволу 3 учителі з Волинської губернії, 9 – з Київської, 3 – з Подільської і 9 – з Чернігівської, тобто 24 учителі¹³.

На з’їзді було створено спеціальну комісію у справі освіти в місцевостях з інородницьким населенням (українців визнали “інородцями” тільки в 1911 р. за Столипіна). Центральне місце в роботі цієї комісії зайняли доповіді про українську школу, з якими виступили: О. Чалий – “В школі на Україні”, І. Сокіл – “Завдання народної школи”, Софія Русова – “Про українську школу”, С. Черкасенко – “Народня школа та оточення”, С. Мензенкамф – “Педагогічний погляд на заведення навчання українською мовою в сільській школі серед українського населення”, С. Караскевич – “Сучасний стан народної освіти в українських губерніях та бажані заходи, щоб підняти рівень освіти”, В’ячеслав Прокопович – “Народня школа та рідна мова на Україні”¹⁴ – короткий огляд історії освіти в Україні з давніх часів і, змалювавши в яскравих фарбах сучасний стан її й ті вимоги, що ставляться сучасним моментом до неї. Наприкінці свого виступу В. Прокопович оголосив ґрунтовні вимоги, що тоді ставилися до школи в Україні¹⁵. Після нього

виступив з доповіддю Спиридон Черкасенко, який наголосив на тому, що народна школа є могутнім фактором для піднесення культурно-морального й економічного рівня народу, але сучасна школа в Україні не може бути таким, бо вона, нехтуючи національні потреби народу, чужа народів, і через те не має ніякого впливу на народ, тому і користі від неї небагато. У культурно-моральній і економічній сферах школа, по суті, нічого не зробила. Міцним своїм своєрідним укладом український загал не піддається прищепленню чужої культури, навпаки, він вибирає і розпускає в собі й те невеличке корисне, що дає школа, без жодних наслідків. Доказ – масовий рецидив неписьменності. Більш того, відбираючи в народі силу коштів і не вертаючи їх зовсім, сучасна школа є шкідливою, бо, крім цього, ще перекручує, калічить душу народу¹⁶.

У виступах інших представників іноземницької комісії, зокрема Г.Дубосарського, звучали звинувачення на адресу сучасного урядового курсу з його “зоологічним націоналізмом”, він вимагав скасування обмеження законів щодо євреїв, а Г.Френкаль називав великоросійський народ гнобителем усіх т.зв. “іноземців”, а про урядову політику Росії сказав, що в ній панує “звірний націоналізм” і нетерпимість.

Член Державної Думи грузин Геловані, виступаючи в іноземницькій комісії, запропонував учасникам з’їзду прийняти резолюцію про негайне втілення в життя автономій окраїн Росії¹⁷.

Слід відзначити, що із тих 24 учителів, які поїхали від Київської шкільної округи, деякі поїхали всупереч забороні інспекторів народних училищ. Зокрема, учитель Козичанського земського приходського училища Київського повіту Савватій Шевченко, який поїхав без дозволу, за повідомленням начальника Київського губернського жандармського управління полковника Шределя директорів народних училищ Київської губернії (від 27 лютого 1914 р. за № 558), в іноземницькій комісії гостро протестував проти виступу учителя Шахвердова, який твердив про необхідність вести навчання в народній школі тільки однією російською мовою¹⁸. Та учитель С.Шевченко пред’явив районному інспектору довідку Бишевського волосного управління від 14 лютого 1914 р. за № 906 про те, що він з 23 грудня 1913 р. по 3 січня 1914 р. за межі Київського повіту не відлучався. Для остаточного з’ясування цього питання директор народних училищ надіслав запит до адресного столу в Петербурзі щодо перебування там С.Шевченка, але відповіді отримано не було¹⁹.

Крім того, як повідомляло Міністерство внутрішніх справ міністрові народної освіти, на з’їзді виступали також М.Масюк – учитель Шаулинського двокласного училища і Т.Мазурок – учитель Козятинського училища Київської губернії. Так, М.Масюк 24 грудня 1913 р. на засіданні іноземницької комісії повідомив, що шкільне начальство на місцях поставилося до підготовки до з’їзду дуже підозріло і в зв’язку з цим розіслало відповідний циркуляр інспекторам, в результаті чого багатьом учителям не дали свідоцтва на пільговий проїзд до Петербурга²⁰. Учитель із Волинської губернії Косенко поінформував, що в губернії налічується тільки 9% письменних. Винним у цьому він назвав російський уряд, який послідовно провадив політику зросійщення краю, навів дані, що в 1912 р. св.Синод призначив у Подільську губернію 30 російських учителів “для насадження русского духа”²¹.

З повідомлення помічника начальника Київського головного жандармського управління в Уманському, Звенигородському і Липовецькому повітах відомо, що учитель Уманського двокласного міського училища Р.Ляків їздив на учительський з’їзд в Петербурзі, де брав активну участь в роботі іноземницької секції. При цьому він характеризував його як людину революційно-демократичного напрямку і, вірогідно, “мазепинця”²².

Обговоривши доповіді про народну школу в місцевостях з іноземницьким населенням (про школу українську, польську, литовську, єврейську і т.д.), комісія винесла цілу низку резолюцій, які з деякими поправками ухвалив з’їзд учителів. Зокрема, це: 1) забезпечення інтересів різних національностей Росії при складанні шкільних мереж і здійснення загального, обов’язкового й безплатного навчання, а також забезпечення прав меншостей; 2) скасування всіх законів і адміністративних розпорядків, що обмежують у тій чи іншій формі право будь-якої групи населення залежно від національності та шкідливо відбиваються на її освітній справі; 3) запровадження навчання рідною мовою учнів, а також вільне користування рідною мовою й рідною літературою як для шкільного, так і позашкільного й дошкільного навчання та виховання, а також студіювання рідної мови як окремого предмета навчання; 4) усунення зі школи будь-якої політики й національної ворожнечі; 5) забезпечення шкіл кожної національності вчителями та іншими особами, що досконально володіють мовою населення, можуть вчити тією мовою та добре знають історію, літературу й побутові особливості місцевого населення, а також поліпшення матеріального й правового становища вчителя з наданням учителю рідної мови тих самих прав, які належать учителю російської мови та всім іншим учителям; 6) відкриття спеціальних педагогічних шкіл і тимчасових курсів із місцевою мовою навчання для підготовки вчителів відповідної національності; 7) заснування кафедр мови, історії та літератури окремих національностей при місцевих вищих школах для підготовки вчителів, учительських семінарій, інститутів і спеціальних педагогічних класів, а також лекторів учительських курсів; організацію періодичних з’їздів учителів окремих районів для обговорення питань місцевої шкільно-виховної справи тощо²³.

Після закінчення роботи 1-го Всеросійського з’їзду учителів у Петербурзі і повернення українських педагогів до своїх шкіл, шкільна адміністрація, згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти, розпочала слідство проти багатьох із них. Крім того, власті доклали всіх зусиль для того, щоб не можна було провести порайонні з’їзди учителів в Україні для повідомлення на місцях про результати роботи з’їзду у Петербурзі. Деякі земські й міські управління Київської навчальної округи мали намір розіслати початковим училищам резолюції з’їзду, але після з’ясування цього питання в губернських управліннях це було заборонено. Така сама участь спіткала і Київську громаду дитячих садків та Київський жіночий клуб, які призначали публічні доповіді Т.Лубенця і С.Русової про

роботу учительського з'їзду в Петербурзі. Незважаючи на те, що доповіді заборонені Київською адміністрацією, учасник з'їзду В.Прокопович все-таки встиг поділитися своїми враженнями про з'їзд учителів у жіночому клубі²⁴.

Директор Київської групи батьків гімназії зобов'язав В.Прокоповича в березні 1914 р. написати на його ім'я рапорт, в якому необхідно було дати ґрунтовну відповідь на поставлені йому запитання. 7 березня В.Прокопович повідомив, що був учасником Першого Всеросійського з'їзду вчителів з питань народної освіти та Другого Всеросійського з'їзду ім. К.Д.Ушинського представників громад взаємодопомоги учителям як делегат Товариства взаємодопомоги учителям у початкових школах Київської губернії. Крім того, мав особисте доручення Київської міської екскурсійної комісії зробити на з'їзді доповідь про її діяльність. Як доповідач виступав на з'їзді з народної освіти, зокрема, 26 грудня 1913 р. в засіданні комісії з іноземницьким населенням, а 30 грудня в об'єднаному засіданні 2-ї та 5-ї секції. Основні тези доповіді такі: 1) у школах з українським населенням викладання всіх предметів має вестися українською мовою; 2) російська мова, як мова державна, є обов'язковим предметом навчання в цій школі; 3) запроваджується викладання української мови, початків історії та географії краю; 4) шкільні посібники за своїм змістом мають бути пристосовані до уявлень, умов життя і побуту місцевого населення²⁵.

В.Прокоповича, вчителя історії двох київських гімназій, було звільнено з посад за те, що його погляди не відповідали діяльності в російській державній школі та за прояви "мазепинства"²⁶. Також було покарано старого українського педагога, колишнього директора народних шкіл Київської губернії Тимофія Лубенця, – позбавленням права викладати педагогіку в київських середніх школах²⁷.

Проте переслідування українських учителів, учасників роботи з'їзду у Петербурзі на цьому не закінчилося. Як свідчать архівні документи, попечитель Київської шкільної округи дав секретну вказівку директорам народних училищ (від 1 лютого 1914 р. за № 20) надіслати списки учасників першого Всеросійського з'їзду учителів ім. К.Д.Ушинського з повними і точними відомостями про них²⁸. Так, директор народних училищ Подільської губернії (18 лютого 1914 р., № 1163) у зв'язку з цим повідомляв, що на Всеросійському з'їзді з питань народної освіти було всього 10 учителів, в тому числі: із училищ Балтського повіту – 2, Гайсинського – 3, Вінницького – 1, Кам'янецького – 2, Літинського – 1 й Ушицького – 1²⁹. З них дозвіл від інспекторів народних училищ отримали тільки 7 осіб: Ганджій, Бобровицький, Вільчинський, Карпович, Котеленець, Кохановський і Никифорова. Без відповідного дозволу на з'їзд поїхали такі учителі: Михайло Пашенко, Яків Гончаренко і Стахій Коломиєць. Усі учасники з'їзду, за винятком М.Пашенка, були людьми благонамірними і благодійними. До українського питання ставилися негативно Гончаренко, Карпович і Вільчинський – байдуже³⁰.

Михайла Федоровича Пашенка, який перебував на педагогічній роботі вже 40 років, інспектор вважав за людину, що мала прихильність до українофільства. Сім років служби в Подільській губернії інспектор вів за ним спостереження, сумніваючись в його благонадійності і позитивному впливі на селянство, а також в користі його учительської діяльності: "Этот старик своевольный, упрямый, всегда недовольный своим положением, проникнутый духом протеста; часто у него происходят недоразумения со священниками-законоучителями, так как он не прочь руководить крестьянами в приходских делах. Начальству М.Пашенко покоряется только в силу необходимости"³¹. На думку інспектора, М.Пашенка необхідно звільнити від виконання обов'язків учителя, тому що безкарне свавілля старого учителя служить поганим прикладом для молодих учителів³². Що й було зроблено. До речі, Михайло Федорович Пашенко – батько Олімпіади Пашенко (1879 – 1972), відомої громадської діячки, яка в роки національно-визвольних змагань (1917 – 1920) була головою Кам'янець-Подільської повітової управи, заступником міського голови Товариства "Просвіта", секретарем університетської комісії по створенню Кам'янець-Подільського державного українського університету³³.

Крім того, виконуючи вимоги розпорядження від 20 листопада 1913 р. за №186, місцеві інспектори народних училищ вжили такі застережні заходи: інспектор 1-го району таємно повідомив земській управі про те, що розсилання по училищах повідомлень організаційного комітету з'їзду і програм не може бути допущене, а, отримавши інформацію про бажання деяких учителів Ушицького повіту поїхати на з'їзд і у зв'язку з цим просити допомоги від земства, поїхав у м. Ново-Ушицю, де мав розмову з приводу з'їзду з представником земської управи Патонем (він же предводитель дворянства) і членами управи про необхідність зберігати обережність при видачі дозволу на участь у з'їзді. Зокрема, поїздку учителів Палюги, Кошеляка (Брацлавського повіту) і Волянського, Липовецького, Московця (Гайсинського повіту) заборонив. Інспектор 4-го району, затримавши у своїй канцелярії отримані від Балтської земської управи програми з'їзду для розсилання в училища, обмежився виданням дозволу на поїздку тільки двом довіреним учителям. Також провів ревізію в училищах, завідувачі яких були учасниками з'їзду; інспектор 3-го району обмежив кількість бажаючих поїхати на з'їзд. Поїздку намічених Вінницькою повітовою управою кандидатів відхилив, запропонувавши повітовій училищній раді взяти на себе всю відповідальність за їх поведінку і виступи на з'їзді, а також відмовив у відпустці для поїздки до Петербургу учителеві Пальчевському й учительці Радоневич. Інспектор 6-го району в особистих бесідах з учителями не рекомендував їм записуватися до списку учителів з'їзду, а учительцю Галевичу, якого бажала відрядити на з'їзд Ямпільська земська управа, заборонив їхати, забравши в нього даний земською управою дозвіл³⁴.

Педагогічним товариством ім. К.Д.Ушинського було вирішено провести 2 – 4 січня 1914 р. в Києві з'їзд учителів України з питань початкової народної освіти. На нього запрошувалися учителі сільських училищ Київської, Полтавської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Холмської, Віленської, Вітебської, Гродненської, Мінської і Могилевської губерній³⁵.

Царські власті, відчувши небезпеку, яка підстерігала їх з подальшим посиленням громадсько-педагогічного руху в Україні, вжили ряд рішучих заходів для того, щоб обмежити його вплив на суспільно-політичне життя країни. Зокрема, начальник Київського губернського жандармського управління, полковник Шредель у зв'язку з цим повідомляв директору департаменту поліції з особливого відділу: “Предполагавшийся в г. Киеве в начале января сего года съезд начального народного образования, созываемый педагогическим советом им. К.Д.Ушинского, отменен и предполагается быть назначенным на Пасху, или в средних числах мая с.г.”³⁶

Поліція доклала всіх зусиль для того, щоб придушити освітній рух, щоб ніхто з учителів України не був відряджений на з'їзд, і, таким чином, щоб ні за яких умов він не відбувся. Так, ротмістр Степанов (начальник Подільського губернського жандармського управління) в своєму повідомленні начальнику Київського жандармського управління від 10 грудня 1913 р. за №1621 повідомляв, що ніхто із сільських учителів Подільської губернії не буде посланий як делегат на Київський з'їзд з питань початкової освіти³⁷. Аналогічні повідомлення були отримані й від інших губернських жандармських управлінь.

Імперські власті робили все для того, щоб ще більше посилити гноблення української нації. Про це свідчать такі факти, як заборона Полтавській міській управі запровадити навчання українською мовою в школі ім. Котляревського в Полтаві, у вересні 1904 р. Було також притягнуто до відповідальності редакцію журналу “Світло” та Софію Русову як автора статті “Приватна діяльність”, в якій йшлося про те, що єдиний спосіб зарадити лихові у шкільній справі в Україні, – запровадити власне домашнє (тобто без дозволу влади) шкільництво; було звільнено з посад багатьох українців, які брали участь у з'їздах народної освіти тощо³⁸.

Вершиною цих безглузких репресій проти громадсько-педагогічного руху була загальна заборона в Україні ювілейного святкування 100-ліття з дня народження видатного громадсько-політичного діяча, поета Т.Г.Шевченка. Хоча ще у 1908 р. було дозволено збирати гроші на пам'ятник Шевченкові, але справді збиранню пожертвувань і самому поставленню пам'ятника в Києві раз-у-раз чинилися перешкоди³⁹. Всі ці заборони з боку царського уряду лише радикалізували український визвольний рух, впевнюючи українців, що визволення України можливе тільки революційним шляхом. Одним із важливих осередків громадсько-педагогічного руху були якраз студентські земляцтва і громади при університетах України. Так, студенти вищих навчальних закладів Києва вели посилену агітацію серед молоді міста з метою організації активних виступів 25 і 26 лютого 1914 р. як протесту проти розпорядження місцевої адміністрації про недопустимість святкування ювілею Т.Г.Шевченка. На чолі студентського руху стояла “Загальнокоаліційна Рада всіх вищих навчальних закладів м. Києва”, яка складалася з 12 осіб, серед яких були представники від Київського університету св. Володимира, комерційного й політехнічного інститутів, вищих жіночих і медичних курсів та ін.⁴⁰ Безпосередньо керівним осередком студентів був місцевий “Коаліційний комітет”, який складався із представників вихованців вищих навчальних закладів, а також особливий “Тимчасовий комітет”, до складу якого входили представники іноземних земляцтв⁴¹. Із агентурної інформації поліції стало відомо про їх існування, а також і про те, що чергове засідання “Тимчасового комітету” відбудеться 23 лютого 1914 р. по вулиці Нестеровській 8/3, у квартирі Мельникової, близько 3-ї години дня. У зв'язку з цим поліцією було посилено загальний нагляд по м. Києву, і, зокрема, організовано особливо ретельний нагляд за зазначеною квартирою. Дочекавшись, коли всі учасники зібралися разом для обговорення важливих питань, до квартири увійшов наряд поліції, всіх присутніх було заарештовано, було проведено також особистий обшук та обшук за місцем їх проживання.

Серед учасників зборів були: Н.А.Мельникова (власник квартири, вдова священика – Авт.); Н.Мельникова, дочка Н.А.Мельникової; Н.Манджос, слухачка вищих жіночих курсів, дочка дворянина; Є.С.Крем'янська, слухачка тих самих курсів, дочка священика; М.М.Ковалевський, студент Київського комерційного інституту, дворянин; Б.А.Назарянц, студент університету св.Володимира, міщанин; М.Д.Баранов, студент того ж університету, син протоієрея; П.К.Котов, студент Київського політехнічного інституту, син почесного громадянина; Г.С.Мазуркевич, студент того ж інституту, міщанин; М.М.Єрем'єв, студент того ж інституту, син потомственого дворянина; С.Ф.Беневський, студент того ж інституту, дворянин⁴².

Під час обшуку в квартирах заарештованих було знайдено антиурядову літературу, прокламації, а також нотатки про діяльність Державної Думи тощо⁴³.

Київський губернатор В.Суковкин, розглянувши справу про заборонене зібрання студентів 23 лютого 1914 р. в Києві, визнав усіх винними у порушенні постанови Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора від 5 листопада 1910 р. та ухвалив: піддати усіх в адміністративному порядку арешту⁴⁴. Крім того, начальник Київського губернського жандармського управління полковник Шредель у листі до Київського губернатора від 12 березня за №1086 звертав увагу губернатора на те, що, зважаючи на злочинну діяльність студентів С.Беневського і М.Ковалевського та шкідливість їх впливу на молодь, подальше перебування їх у вищих навчальних закладах м. Києва є небажаним⁴⁵.

Крім того, в Києві діяли й інші студентські організації. Зокрема, був створений “Особливий комітет”, до якого увійшли українці, поляки, вірмени, грузини та ін., які випускали прокламації, що закликали студентів до активних виступів.

Одним із головних діячів українського руху в Києві, учасником і керівником студентських виступів був студент Київського комерційного інституту І.Т.Вільчинський, а Київську студентську організацію “Громада” очолював В.Р.Ковтуненко, студент цього ж інституту⁴⁶.

Активно діяла також організація студентів Київських вищих навчальних закладів, створена під виглядом

Олександрійського (Херсонської губернії) земляцтва. До її складу входили студенти Київського університету св.Володимира: Б.Ф.Гороговський, Д.І.Чижевський, К.К.Бернацький, Е.А.Рябовол, С.М.Рябенко, студенти Київського комерційного інституту: Меєр Берко Шмулевич, Морозовський, студент Київського політехнічного інституту Ф.А.Півняк і слухачка Вищих жіночих курсів Сура-Лен Шевелівна Полякова. Організація висунула лозунг “Вільна школа у вільній державі”⁴⁷. Невдовзі поліції вдалося вистежити ці студентські організації й розгромити їх.

Таким чином, незважаючи на офіційну заборону царатом святкування шевченківського ювілею, національно-демократична громадськість України в 1914 р. широко відзначила шевченківські дні. Зокрема, відбулися масові демонстрації в Києві, які знайшли відбиток у дебатах у Державній Думі.

Уже йшла Перша світова війна. Взимку 1915 р. у Москві відбувся з'їзд у справі опікування над дітьми втікачів і переселенців. На пропозицію С.Сірополка з'їзд ухвалив, що навчання українських дітей має відбуватися в школах і притулках, організованих Всеросійським Союзом земств і міст, рідною мовою дітей, причому самоуправа та Союз повинні надати на це кошти. Слід відзначити, що Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст, де працювали визначні українські громадські діячі, все було зроблено для того, щоб ця резолюція була перевірена в житті.

Отже, як свідчать документи, український громадсько-політичний рух вперто домагався запровадження рідної школи для українського народу, незважаючи на те, що царський уряд твердо стояв на тій позиції, що на всьому просторі Російської імперії народна школа має провадити навчання російською мовою. Так, ще 12 жовтня 1907 р. св. Синод дозволив своїм указом на ім'я Подільського єпископа Партенія користуватися українською мовою при навчанні в церковнопарафіяльних школах, а в двокласних школах та у Вінницькій церковно-учительській школі запровадити українську мову як предмет навчання, але вже в період політичної реакції (1912 р.) Синод скасував його. Тільки в школах, що утримували за власний кошт у своїх маєтках Марко Кропивницький та Микола Аркас нелегально провадилося навчання українською мовою.

Певну роль у створенні української національної школи відіграли Всеукраїнська учительська спілка (ВУС), “Просвіти” та різні освітні товариства. ВУС як професійна організація працівників освіти була заснована в травні 1906 р. у Києві. Її фундаторами були Б.Грінченко, В.Доманицький, С.Черкасенко, В.Страшкевич та С.Єфремов. Головна мета її – змагатися за українську школу й народну освіту. Керівництво ВУС разом із київським земством влітку 1906 р. влаштували місячні учительські курси з народознавства⁴⁸. У Харкові їх започаткувала комісія з народних читань місцевого Товариства грамотності. Для цього відома харківська просвітителька Христина Алчевська передала в розпорядження курсів комплекти копій картин для “чарівного ліхтаря”, в тому числі за творами Т.Шевченка “Гайдамаки”, “Катерина”, “Наймичка” та ін.⁴⁹

Осередки ВУС активно діяли в Катеринославі, Херсоні, Чернігові та багатьох повітових містах.

Після жовтня 1905 р. у Катеринославі, Полтаві, Одесі, Києві, Кам'янець-Подільському, Чернігові, Житомирі та інших містах почали створюватися “Просвіти”. Всього до 1907 р. в Україні виникло 9 “Просвіт” з 30 філіями. Мета їх діяльності полягала в тому, щоб “допомогти розвитку української культури і, першим чином, просвіті українського народу його рідною мовою”. За національну освіту виступали також і освітні товариства (Волинське товариство грамотності, Товариство сприяння середній освіті в Рівному, Київське товариство сприяння початковій освіті), які виникали протягом 1901 – 1910 рр.⁵⁰

Діяльність усіх цих об'єднань загалом сприяла поширенню національно-освітньої ідеї. При цьому, українська освітня традиція, і це характерно, розвивалася не лише на національних, а й загальнолюдських підвалинах. Однак в роки реакції, які наступили після революції 1905 – 1907 рр., царські власті заборонили діяльність ВУС, майже всіх “Просвіт” і освітніх товариств. Але те, що вони зробили за період своєї діяльності, не минуло безслідно.

Таким чином, боротьба громадсько-педагогічного руху за рідну мову і національну школу в умовах Російської імперії не пройшла даремно. Вона пробуджувала, підносила і зміцнювала національно-державну свідомість українського народу, й тим оберігала його від денационалізації.

Наслідки цієї копіткої праці й боротьби на ниві української освіти дали себе знати під час революції 1917 р. Вони були однією з причин того, що у 1917 р. після кількасотлітнього бездержавного існування Україна легко відновила своє державно-політичне самостійне життя.

¹Любар О., Стельмахович М., Федоренко Д. Історія української педагогіки. – К., 1999. – С. 221. ²Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. – К., 1991. – С. 290. ³Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. (Б.І.Білик, Ю.А.Горбань, Я.С.Калакура та ін. / За ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука). – К., 2001. – С. 195. ⁴Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІІ. – Варшава, 1936. – С. 85. ⁵Крилов І. Система освіти в Україні (1917 – 1930). – Мюнхен, 1956. – С. 7. ⁶Там само. – С. 9. ⁷Там само. – С. 10. ⁸Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІІ. – Варшава, 1936. – С. 89 – 90. ⁹Крилов І. Вказ. праця. – С. 11. ¹⁰Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – К., 1995. – С. 923. ¹¹Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – С. 136. ¹²Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ). – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 2е. – Арк. 151; Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.) // Мандрівець. – Тернопіль, 1995. – № 2. – С. 39. ¹³Там само. ¹⁴Сірополко С. Вказ. праця. – С. 136. ¹⁵ЦДАУ. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 115. ¹⁶Там само; Васькович Г. Вказ. праця. – С. 40. ¹⁷ЦДАУ. – Ф. 256. – Оп. 256. – Спр. 2е. – Арк. 149. ¹⁸Там само. – Ф. 277. – Оп. 4. – Спр. 371. – Арк. 15. ¹⁹Там само. – Ф. 256. – Спр. 2е. – Арк. 153. ²⁰Там само. – С. 166. ²¹Там само. – С. 167. ²²Там само. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 371. – Арк. 17. ²³Сірополко С. Вказ. праця. – С. 136 – 137. ²⁴ЦДАУ. – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 2е. – Арк. 153. ²⁵Там само. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 160. ²⁶Там само. – Арк. 152; Сірополко С. Вказ. праця. – С. 137. ²⁷Там само. ²⁸ЦДАУ. – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 2е.

– Арк. 58. ²⁹Там само. ³⁰Там само. – Арк. 59. ³¹Там само; Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського українського університету. // Наша культура (Варшава). – 1936. – Кн. 5 (14). – С. 332 – 333. ³²ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 2е. – Арк. 61. ³³Пашенко О. Вказ. праця. – С. 332 – 333. ³⁴ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 2е. – Арк. 60 – 61. ³⁵Там само. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 371. – Арк. 3. ³⁶Там само. ³⁷Там само. – Арк. 6. ³⁸Сірополко С. Вказ. праця. – С. 138. ³⁹Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – К., 1995. – С. 923. ⁴⁰ЦДІАУ. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 336. – Арк. 9. ⁴¹Там само. – Спр. 376. – Арк. 2; Спр. 375. – Арк. 2. ⁴²Там само. – Арк. 3. ⁴³Там само. – Арк. 4. ⁴⁴Там само. – Арк. 20. ⁴⁵Там само. – Арк. 21. ⁴⁶Там само. – Арк. 3. ⁴⁷Там само. – Арк. 4; Спр.336. – Арк. 12. ⁴⁸Український вестник. – 1906. – № 213. – С. 927. ⁴⁹Євселовський Л.І., Фарица С.Я. Просвіта в Наддніпрянській Україні. – К., 1993. – С. 37. ⁵⁰Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 15.

Тетяна ПЕЧЕРИЦЯ
Київ

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАВЛА РЯБКОВА

Рябков Павло Захарович (1848 – 1926) – видатний представник української етнографічної та історичної науки кінця XIX – першої чверті XX ст., відомий громадський діяч Слісаветградщини, просвітител, етнограф, історик, археолог та краєзнавець. Він залишив після себе чималий науковий доробок з етнографії, історії та краєзнавства, більша частина якого, на жаль, не була опублікована і наукова його діяльність недостатньо вивчена¹.

Офіційно в радянський період ім'я П.З.Рябкова не перебувало під забороною, але через ряд політичних причин воно було забуте та негласно заборонено. Як нам видається, причина полягає в тому, що П.З.Рябков наприкінці XIX на початку XX ст. виступав як активний пропагандист і послідовник української історії, української народної творчості та культури – а це не збігалось з офіційною політикою, яка проводилася радянською державою з кінця 20-х до середини 80-х рр. XX ст.

Нині історична наука перебуває на шляху переборення стереотипів у висвітленні історії. Із забуття повертаються імена вчених, науковців, краєзнавців та політичних діячів. Тому сьогодні дослідження наукової спадщини П.З.Рябкова є актуальним і важливим для нового етапу розвитку українського суспільства.

Центральне місце в науковій спадщині П.З.Рябкова посідають етнографічні праці, розвідки та дослідження, присвячені вивченню культури, побуту та традицій українського народу.

Вперше цілеспрямований інтерес до етнографії у П.З.Рябкова проявився під час його перебування на засланні в Східному Сибіру, куди він потрапив як активний учасник революційно-народницького руху, що охопив Російську імперію в кінці 60 – 70-х рр. XIX ст.² Знаходячись протягом 1880 – 1884 рр. на засланні в м. Середньо-Колімську Якутської губернії, Рябков займався дослідженням та вивченням цього краю в етнографічному і географічному відношеннях³. Пізніше ці етнографічні матеріали лягли в основу науково-етнографічного дослідження П.З.Рябкова “Якуті”, обсягом в 33 листи, яке в 1903 році було прочитано в Парижі в Російській вищій школі суспільних наук по кафедрі проф. М.Ковалевського. В цьому дослідженні увагу Рябкова привертають не лише цікаві звичаї та традиції якутів, він іще робить спробу аналізу поземельних відносин, досліджує процес еволюції земельної власності у якутів⁴. У зв'язку з тим, що в Якутії ще й у 80-х рр. XIX ст. панівним залишалося архаїчне, тобто привласнююче господарство, то на думку П.З.Рябкова, саме тут найцікавіше спостерігати процес еволюції земельної власності, бо тут можна знайти все те, що характеризує давню Русь в часи удільно-вічових часів, які так важко уявити⁵.

В дослідженні про якутів Рябков намагається вирішити й не менш складну проблему походження якутського народу. На думку вченого, якути не є аборигенами на займаній ними території, а є вихідцями із середньоазіатських степів й найімовірніше мають тюркське походження. Достовірність такої гіпотези підтверджується якутськими легендами, билинами та казками в яких головними й найулюбленішими героями є кінь, верблюд, лев, які ніколи не водилися в якутських лісах. “... кобылы и лошади, говорят якуты, были когда-то нашим божеством. И теперь еще в свадебных обрядах кобыльа голова играет большую роль. Прежде ей поклонялись. Мы почитали их, потому что ими жили ...”⁶ Окрім наукового дослідження “Якуті”, П.З.Рябков написав і досить цікаву статтю про цей край – “Полярні країни Сибіру”, яка в 1887 році була опублікована в “Сибірському збірнику”, виданому під редакцією М.М.Ядринцева⁷. В особистому фонді П.З.Рябкова зберігається окрема справа “Уривки про Сибір”, в якій він не лише згадує про своє перебування на засланні, але й наводить цікаві статистичні дані про населення Якутської губернії, зокрема, він зазначає що в якутів найбільшу смертність було виявлено в 1860-х рр., яка на 1000 душ становила – 72 чоловіків й 73 жінки⁸.

Повернувшись у вересні 1884 року із заслання на батьківщину в м. Херсон, Павло Рябков захоплюється етнографічними дослідженнями Херсонщини. Саме в цей період у нього пробуджується самосвідомість і любов